

Лекція 1**ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ ТА ЇЇ РОЗВИТОК****План**

1. Предмет, зміст і завдання курсу «Сучасна українська літературна мова».
2. Українська мова – національна мова українського народу.
3. Походження української мови. Основні етапи розвитку.
4. Українська мова як державна мова України. Лінгвоцид української мови.
5. Наріччя української мови.

Література:

1. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. КСУЛМ. – К.: Вища школа, 1972. – Ч. I. – 402 с.
2. СУЛМ /за ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493с.
3. СУЛМ/ за ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2009 (VII видання). – 430 с.
4. СУЛМ: Фонетика/ За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 592 с.
5. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія СУЛМ.: – Одеса: Чорноморія, 1996. – 143 с.
6. Тоцька Н.І. СУЛМ: фонетика, фонологія, орфоепія, графіка, орфографія. – К.: Вища школа, 1981
7. Шевченко Л.Ю. та ін. СУМ: Довідник/ За ред. О.Д. Пономаріва. – К.: Либідь, 1993-331 с.
8. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Квашук А.Г. СУМ: Підручник. – К.: Вища школа, 1987. – 351 с.
9. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. СУЛМ: Навчальний посібник. – К.: Літера, 2000. – 685 с.
10. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
11. «Українська мова» Енциклопедія. – К.: «Українська енциклопедія», 2000. – 752 с.

1. Предмет, зміст і завдання курсу «Сучасна українська літературна мова».

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів України обов'язковим є курс «Сучасної української літературної мови», предметом вивчення якого є українська мова, відображена у творах класиків української літератури від часів Т. Г. Шевченка і до наших днів, мова, якою користуються нині.

Курс «Сучасної української літературної мови» для студентів-першокурсників складається з таких розділів:

1. Фонетика і фонологія.
2. Орфоепія.
3. Графіка й орфографія.

Завдання курсу «Сучасної української літературної мови»:

1. Систематизувати і повторити матеріал шкільної програми з української мови, але на більш високому рівні узагальнення.

2. Поглибити теоретичні знання з фонетики, фонології, орфоепії, графіки й орфографії.

3. Формувати вміння самостійно здобувати знання, опрацьовувати навчальну і спеціальну літературу; аналізувати, порівнювати мовні явища, робити висновки, наводити приклади, оформляти результати дослідження мовного матеріалу чи наукової літератури у вигляді усних повідомлень, письмових робіт.

4. Набути і вдосконалювати навички фонетично-орфографічного аналізу слова і тексту.

2. Українська мова – національна мова українського народу

Українська мова є національною мовою багатомільйонного українського народу. Українська національна мова виконує об'єднувальну функцію для українців незалежно від місця їхнього проживання, виступає засобом спілкування між ними. Вона належить до високорозвинених мов із давніми писемними традиціями. Найдавніші пам'ятки українців, які збереглися до цього часу, належать XI – XIII ст. Зовсім не збереглися оригінальні пам'ятки IX – X ст.

Українські дослідники (О. Горбач, М. Грушевський, Г. Півторак, В. Русанівський, Ю. Шевельов та інші) переконливо довели, що українська мова (принаймні її давньоукраїнський варіант) існує із середини першого тисячоліття нашої ери і таким чином майже на тисячоліття старша від того віку, який давали їй російсько-радянські науковці.

Уже на початку нашої ери праслов'янська спільність, як і праслов'янська мова, розпалася на західну і східну підгрупи з розмежуванням їх по Західному Бугу. Західна частина стала прабатьківщиною західних слов'ян (поляків, чехів, словаків), а східна частина – прабатьківщиною східних (українців, росіян, білорусів) і південних (сербів, хорватів, болгар, словенців, македонців) слов'ян.

Народність ще може розпастися на різні етноси, нація – ніколи. І тут найміцнішим цементуючим чинником є мова, яка забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах – політичному, економічному, культурному тощо, бо саме мова – головна ознака нації.

У всьому світі носіями української мови є близько 45 млн. осіб. У складі населення України майже 38 млн. українців, із них лише 32,8 млн. чол. вважають українську мову рідною.

Багато наших співвітчизників у різний час і з різних причин оселилися поза межами України в її сучасних кордонах. Ця частина українців складає українську діаспору. Східна діаспора охоплює території Росії, Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану, Білорусі, Прибалтики, Молдови. Західна діаспора проживає у Польщі, Румунії, Чехії, Словаччині, Італії, Португалії, Німеччині тощо, у деяких країнах Північної і Південної Америки, в Австралії.

Поняття «національна мова» охоплює:

- ✓ літературну мову;
- ✓ діалекти;
- ✓ жаргони;
- ✓ розмовну лексику.

Вищою формою вияву національної мови є літературна мова.

Літературна мова – унормована мова суспільного спілкування, зафіксована в писемній та усній практиці. Вона є однією з форм національної мови, що існує поряд з іншими її формами – діалектами (територіальними, соціальними), просторіччям, мовою фольклору.

Головними ознаками літературної мови є:

- ✓ її наддіалектний характер (наддіалектність);
- ✓ стабільні літературні норми в граматиці, лексиці, вимові (унормованість);
- ✓ розгалужена система стильових різновидів української мови (функціонально-стильова розгалуженість).

Літературній мові властиві **норми** – загальноприйняті правила, якими користуються мовці в усному і писемному мовленні.

Норми літературної мови:

✓ **орфоенічні** – регулюють правильність вимови звуків, звукосполучень, слів, наголошування слів, наприклад: [но^ушу']; [ми^єсти'];

✓ **орфографічні** – регулюють правильність написання слів, наприклад: *пів-Японії, пів'ями*;

✓ **лексичні** – вживання слів у властивих їм значеннях, правильне поєднання слів, наприклад: *карі очі, але коричневі черевики; наступна пара, а не слідує*;

✓ **граматичні** – творення слів, уживання форм слів, побудови слів і речень, наприклад: *ножем, кашею* (а не *ножом, кашою*); *найкращий* (а не *самий кращий*).

✓ **стилістичні** – використання мовних засобів, властивих певному стилю;

✓ **пунктуаційні** – вживання розділових знаків.

Діалект – територіальний різновид мови. Мова, якою користуються люди, об'єднані спільним місцем проживання. Слова або словосполучення, характерні для мови певних територій, називаються **діалектизмами**. Наприклад: *я му робити – робитиму, вуйко – дядько, когут – півень, пор'ядок – порядок, Гумань – Умань, я ся бою – боюся* тощо.

Жаргон (сленги, аргі) – соціальний різновид мови, яким користуються люди, об'єднані спільними інтересами, професією, віком, ситуацією. Відрізняється від літературної мови специфічною лексикою і вимовою. Наприклад, жаргони: *військовий, спортивний, молодіжний, канцелярський* тощо.

Слова або вислови, які належать якомусь жаргону, називаються **жаргонізмами**, наприклад: *тусівка – місце збору, спілкування; на шару – задарма; прикид – одяг, манера одягатись; кайфувати – почуватися дуже добре (молодіжний жаргон); пара – заняття у ВНЗ, вікно – вільне заняття, хвіст – нескладений залік чи екзамен, шпора – шпаргалка, степуха – стипендія, читалка – читальний зал (студентський жаргон)*.

Розмовна лексика – слова і вирази, що вживаються у сфері невимушеного розмовно-побутового спілкування, наприклад: *базікало, лежень, мудрагель, ведмідь (емоційно-експресивні назви осіб); плентатися, базікати, давати хропака (оцінні назви дій, станів), губатий, язикатий, засмальцьований (оцінні назви ознак, властивостей)*.

Функціонуючи у різних сферах суспільного життя, мова набуває типових стильових ознак. Ці колективно усвідомлені різновиди мови, які об'єднують мовні одиниці за їх функціональним призначенням у певні структури, **становлять систему функціональних стилів**. Розрізняють такі основні функціональні стилі сучасної української літературної мови: розмовний, публіцистичний, науковий, офіційно-діловий стиль, художній стиль.

Джерела формування української літературної мови:

1. Усне народне мовлення.
2. Український фольклор (усні історичні твори, казки, перекази, легенди).
3. Писемні пам'ятки минулого (літописи, повчання).
4. Художня література (твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, П. Тичини та ін.).
5. Перекладна література (наукова, богословська, історична, художня).
6. Іншомовні запозичення (абстрактні слова, терміни та складні словосполучення).
7. Юридично-ділова документація (збагатила літературну мову юридичною термінологією, побутовою лексикою, своєрідною фразеологією).

На українській мові суттєво позначився скіфський вплив. Зокрема, відбулася заміна вибухового *g* на гортанну вимову *h*. Відомий український мовознавець О. Ткаченко пов'язує із

прямим чи опосередкованим впливом скіфоаланської мови виникнення чотирьох фонетичних рис, характерних тільки для української мови: а) сильний ікавізм [тобто наявність голосного *i*, а не *ε* чи *o* (*дід, ліс, кінь, стил*); б) наявність української фонемі [и] (*жити, пити*) в) збереження м'якого, зокрема й кінцевого [ц'], втраченого в усіх інших слов'янських мовах (*молодець, кінець*); г) твердість приголосного перед *e* при м'якості кінцевого приголосного (*день*).

3. Походження української мови. Основні етапи розвитку

Формування сучасної української мови з усіма її особливостями тривало кілька століть. Існує багато версій походження української мови. Згідно з найбільш поширеною гіпотезою (М. Грушевський, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, К. Німчинов), яка є більш імовірною, у становленні української мови виділяються такі **періоди**:

- 1) протоукраїнська мова – VII – XI ст.;
- 2) староукраїнська мова – XI (час появи перших писемних пам'яток) – кінець XIV ст.;
- 3) середньоукраїнська мова – кінець XIV – початок XIX ст.;
- 4) нова українська мова – з XIX ст. і донині.

Українська мова належить до *індоєвропейської* сім'ї мов, які є найбільш вивченими і поширеними: цими мовами розмовляє близько 45 % населення земної кулі. У цій сім'ї мов українська мова належить до слов'янської групи, яка є третьою за чисельністю. Слов'янськими мовами розмовляють понад 300 млн. осіб. Тут розмежовують три підгрупи:

- 1) *східнослов'янську* (українська, російська, білоруська);
- 2) *західнослов'янську* (словацька, чеська, польська, кашубська, верхньолужицька, нижньолужицька);
- 3) *південнослов'янську* (македонська, болгарська, словенська, сербськохорватська).

4. Українська мова як державна мова України

Державна мова – закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики.

В однонаціональних державах немає необхідності юридичного закріплення державної мови. У багатонаціональних країнах конституцією (законодавством) статус державної закріплюється за мовою більшості населення. У деяких країнах статус державних надано двом і більше мовам (напр., у Канаді – англ. та франц.).

В Україні живе понад 130 національних меншин – носіїв 79 мов. З мов національних меншин найпоширенішою є російська, яку визнали за рідну 11 147 466 чол. Інші мови є рідними для 1 244 203 чол. (за даними перепису 1989 р.)

Переважна більшість населення України розмовляє українською мовою, тому саме цій мові надано статус державної, вона має більш як тисячолітню історію уживання в різних сферах життя.

Історична доля українського народу склалася так, що його мова протягом історії не завжди функціонувала як державна.

Після монголо-татарської навали значна частина українських і білоруських земель опинилась у владі князівства Литовського. *Із XIV ст. Литовським статутом закріплений статус державної руської мови.*

Українська мова мала статус, близький до державної, у XIV– першій пол. XVI ст. і на землях Галичини та Зх. Волині, що перебували під владою Польщі. Але документального підтвердження не збереглося.

Протягом XIV–XVI ст. українська писемно-літературна мова вживалася на державному рівні у Молдовському князівстві.

У XIV–XVI ст. українська мова виконувала функції міжнаціональної.

З 2 половини XVI ст. майже всі українські землі перейшли до складу Польського королівства. Представники української шляхти на Люблінському сеймі (1569 р.) домоглися від короля привілеїв, які далі забезпечували функціонування української мови в офіційно-ділових сферах. Проте ці привілеї порушувалися, і в юридично-ділову сферу дедалі більше проникали польська і латинська мови, витісняючи українську.

Після приєднання України до Росії спеціального акта про державність української мови не було прийнято, бо функціонування її в усіх установах Гетьманщини вважалося природним. Листування Б. Хмельницького з російським царем велося українською писемно-літературною мовою.

На землях, що залишилися під владою Польщі, на одному з сеймів ухвалено постанову, що документація видаватиметься тільки польською і латинською мовами. У XVIII ст. українська мова вийшла з офіційного вжитку.

На землях під владою Австро-Угорщини українська мова тільки час від часу з'являється в офіційних документах.

На Лівобережній Україні в державних установах українська мова збереглася до поч. 80-х рр. XVIII ст. Від часу ліквідації автономності України аж до 1917 р. українська мова перестала функціонувати не тільки в державних установах, а й в освітніх закладах.

Українські школи, преса і книгодрукування діяли лише в Австро-Угорщині. Тільки в січні 1919 р. законом Директорії УНР українська мова була проголошена державною. Такий самий закон ухвалила у лютому 1919 р. Західно-Українська Народна Республіка. Державність мови на Закарпатті утверджена у 1939 р. в конституції Карпатської України.

Статус української мови, близький до державного, гарантувався «Положенням про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури», прийнятим у 1927 р. Однак з 30-х років до жовтня 1989 р. воно не виконувалося, що спричинило обмежене використання української мови як державної.

28 жовтня 1989 р. ВР УРСР прийняла Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», в якому сказано: «Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою УРСР є українська мова. УРСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах життя.» Було складено й затверджено урядову програму розвитку української та інших мов України до 2000 р. Однак програма виконувалася надто повільно. Справу пригальмувало й те, що певні політичні сили протягом 1994 – першої половини 1996 рр. домагалися проголошення російської мови як «офіційної» поряд із державною українською, тобто двох державних мов.

28 червня 1996 р. у Конституції України, прийнятій ВР України, зафіксовано:

«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України...»

Декларовану державність мови українці ще мають втілити в життя, бо «*Мова – це доля нашого народу, і вона залежить від того, як ревно ми всі плекатимемо її*» (О. Гонич);

«*Народ, що не усвідомлює значення рідної мови для свого вищого духовного життя, виконує над собою самовбивство*»(П. Шафарик).

5. ЛІНГВОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Українська мова на своєму історичному шляху переживала долю тяжчу, ніж мова якого іншого народу, що постійно мав власну національну державу. Непростий процес утвердження української мови як державної, спроби певних політичних сил загальмувати його, демонстративне ігнорування високими посадовими чиновниками своїх мовних обов'язків і, зрештою, розгляд цього питання Конституційним Судом України – все це спонукає нас пильно аналізувати уроки нашої історії.

Лінгвоцид (*мововбивство*) – свідоме, цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу, народності, нації. Лінгвоцид спрямовується в першу чергу проти писемної форми мовлення. Кінцева мета лінгвоциду є не геноцид, тобто фізичне винищення певного народу, а етноцид – ліквідація цього народу як окремої культурно-історичної спільноти, винародовлення етносу.

Лінгвоцид (від лат. – *lingua* – „мова” і *caedo* – „вбиваю”) разом із геноцидом та етноцидом належить до антигуманних процесів, спрямованих на фізичну або етнічну ліквідацію окремих людських спільнот. Він є передумовою масового винародовлення народу. Без лінгвоциду неможлива втрата народом історичної пам'яті, етнічного імунітету, національно-культурної самототожності. Радянська наука та ідеологічні структури, які її контролювали, свідомо замовчували це слово і маніфестоване ним поняття, оскільки воно викликало надто прозорі асоціації зі становищем „національних” (російська вважалася міжнародною) мов підлеглих народів. Нема слова – нема проблем.

Традиційно лінгвоцид спрямовується, передусім, на писемне мовлення – цілковито або частково (на графіку, орфографію, певні сфери писемності тощо). Лінгвоцид має керований характер: його організаторами і виконавцями є державні (церковні, громадсько-політичні) структури.

Лінгвоцид української мови (у датах)

1720 – Указ Петра I *про заборону друкувати* в Малоросії будь-які книги.

1753 – Указ *про заборону викладання* українською мовою в Києво-Могилянській академії.

1769 – *Заборона* Синоду Російської православної Церкви на друкування та використання українського „*Букваря*”.

1789 – *Заборона використовувати у церквах та школах* українську мову.

1817 – Постанова *про викладання* в школах Західної України лише польською мовою.

1862 – *Закриття українських недільних шкіл* для навчання дорослих.

1863 – Циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва *про заборону видавати підручники та літературу* для народного читання українською мовою, якої „*не было, нет и быть не может*”.

1876 – Указ Олександра II (Емський указ) *про заборону ввозу* до імперії будь-яких книжок і брошур „малоросійським нарiччям”, заборону друкувати оригінальні твори і переклади, сценічні вистави й читання та друкування текстів для нот українською мовою.

1881 – *Заборона викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей* українською мовою.

1908 – Указом Сенату Російської імперії *українськомовна культура і освітня діяльність оголошена шкідливою.*

1910 – циркуляр П. Столипіна про заборону створення *«инородческих товариществ, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей».*

„Урожайним” на репресії був 1914-й, рік початку Першої світової війни:

- а)заборона царатом святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка;
- б)указ Миколи II про скасування української преси;
- в)заборона в окупованих російською армією Галичині й Буковині вживання української мови, друкування книг і часописів українською;
- г)розгром товариства „Просвіта”;
- д)зруйнування бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка;
- є) депортація багатьох тисяч свідомих українців до Сибіру.

1929–1930 – арешт і суд 45 діячів української науки, літератури, культури, УАПЦ – за належність до „Спілки визволення України”. Початок колективізації та „розкуркулення”, примусове виселення сотень тисяч селян до Сибіру та на Далекий Схід.

1932–1933 – спланований більшовиками штучний голодомор, унаслідок якого загинуло від 8 до 12 млн українців. Масове переселення росіян до виморених українських міст і сіл. Погром українців на Кубані.

1934–1941 – знищення архітектурно-культурних пам'яток в Україні, арешт і страта 80 % національної інтелігенції.

1934 – розстріл у Харкові 34 літераторів, серед яких були К. Буревій, О. Влизько, Крушельницькі, Г. Косинка, Д. Фальківський, М. Яловий та інші за стандартним на той час обвинуваченням *„в организации подготовки террористических актов против работников советской власти. Имущество всех конфисковать”.*

1936–1938 – масовий терор в Україні – „єжовщина”.

1937 – масовий розстріл ув'язнених на Соловках українських діячів культури й мистецтва на честь 20-річчя більшовицького жовтневого перевороту.

1938 – Постанова „Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР”.

1939–1941 – широкомасштабні репресії НКВС на Західній Україні. Масові депортації населення у віддалені райони СРСР.

1947 – Л. Каганович проводить нову „чистку” серед культурницьких кадрів, звинувачуваних в „українському буржуазному націоналізмі”.

1958 – Положення про вивчення другої (рідної) мови „за бажанням учнів і батьків”.

1964 – умисний підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР.

1965 – перша велика хвиля арештів українських діячів (П. Заливаха, Б. та М. Горині, С. Караванський, В. Мороз та ін.).

1972 – друга велика хвиля політичних арештів (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, Іван та Надія Світличні, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус, Ігор та Ірина Калинці, О. В. Романюк – згодом патріарх Володимир УПЦ КП та десятки інших).

1977 – арешт і суд членів Української Гельсінської групи (М. Руденко, О. Тихий, М. Матусевич, М. Маринович, Г. Снегірьов, Л. Лук'яненко та ін.).

1978 – директива колегії Міністерства освіти УРСР про „Удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки”.

1979 – чергова хвиля арештів українських діячів (О. Бердник, Ю. Бадзьо, Ю. Литвин, М. Горбаль – усі вони отримали максимальний термін ув'язнення в таборах суворого режиму з подальшим засланням). Убивство композитора В. Івасюка. Ухвала Ташкентською конференцією нових русифікаторських заходів щодо неросійських народів СРСР.

1983 – постанова ЦК КПРС про посилення вивчення російської мови у школах і виплату 16 % надбавки до платні вчителям російської мови й літератури („Андроповський указ”) та директива колегії Міністерства освіти УРСР „Про додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки”, спрямована на посилення зросійщення.

Відомий вислів „Цезар не вищий за граматику” на теренах уярмленої України був порожнім звуком. Режим конав, але продовжував в агонії цілеспрямовано виполювати мови, культури й національну свідомість меншин свого табору.

Ось деякі статистичні дані по Донецькій області за радянський період: 1926 р. – було 64,1 % українців і 26,1 % росіян; 1939 р. – 59 % українців і 31 % росіян; 1989 р. – 50,7 % українців і 43,6 % росіян. В цілому в Україні від 1926 до 1989 р. російське населення збільшилося із 2 677 166 до 11 355 582 (тобто на 8 678 416 осіб, у 4,2 раза), а українське – після возз'єднань – з 23 218 860 до 37 419 053 (в 1,6 раза). До таких наслідків, звісно, призвів не тільки геноцид 30–50 рр. ХХ ст., а й лінгвоцит, особливо в суловсько-брежневські часи.

Відома українська письменниця О. Забужко за неповні 200 років нарахувала 173 урядові постанови, спрямовані на утиски української мови, а були ж іще й підзаконні, таємні регіональні укази, директиви, розпорядження, зміст і впровадження яких особливо запопадливо виконувався на місцях.

А ще була пропаганда, особливо радянська, яка закладала у свідомість молоді думку, що престижно спілкуватися лише російською мовою, а українська має зникнути, розчинитися у „великом и могучем”. А коли не буде української мови, то не буде і потреби в Україні й українцях, і залишиться тільки „радянський народ”.

На жаль, сьогодні маємо катастрофічну ситуацію через намагання знищити «старшим братом» не те що мову, а й саму націю

Боротьба за державність української мови – це боротьба за українську державу. Втрата мови, денаціоналізація народу призводить, як зазначав відомий український мовознавець, О. О. Потебня, до „дезорганізації суспільства, аморальності, спідлення”.

4. НАРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Будь-які літературні мови, розвиваючись за своїми законами і закономірностями, пов'язані із місцевими діалектами, оскільки поповнюються за їхній рахунок новими лексичними і виражальними засобами. Але коли постає проблема дослідження специфічних ознак різних мовних рівнів (фонетики, лексики, граматики, словотвору, граматики) на конкретних територіях, слід розмежовувати такі поняття, як говірка, говір, діалект і наріччя.

ГОВІРКА – це найдрібніша діалектна одиниця, що охоплює мову одного, а іноді й кількох цілком однотипних з мовного погляду населених пунктів, між якими немає будь-яких територіально виражених мовних відмінностей, за винятком чисто індивідуальних

особливостей мовлення, викликаних індивідуальними дефектами мовців, а також рівнем освіти, загальної культури, родом заняття певного індивідуума чи певної групи людей. Лише говірка є реальною комунікативною системою, засобом спілкування мешканців, вона протиставляється іншим говіркам набором диференційних ознак на різних рівнях. Говірка є центральним об'єктом описової діалектології.

ГОВІР – це група однотипних говірок, що споріднені між собою рядом специфічних мовних ознак, якими вони більш-менш відчутно відрізняються від інших груп говірок, це територіально окреслене діалектне утворення, яке характеризується певною сукупністю діалектних ознак.

У значенні „говір” вживають і термін „діалект” (зокрема і П. Ю. Гриценко), проте ці два поняття не є тотожними.

ДІАЛЕКТ – це група споріднених говорів, що характеризуються системою спільних ознак, якими ця група виразно відрізняється від іншої групи говорів.

НАРІЧЧЯ – це найбільша діалектна одиниця певної мови, до складу якої входять однотипні діалекти цієї мови, що мають цілий ряд спільних мовних рис, якими вони виразно відрізняються від інших наріч. У працях минулого століття побутувало також поняття *діалектна група*, проте більш логічним є використання терміна *наріччя*.

В українській діалектній мові розрізняють три наріччя, у кожному із яких виокремлюються діалекти та говори:

1. ПІВНІЧНЕ, або **ПОЛІСЬКЕ** (на території сучасної Чернігівської області, в північних районах Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей, а також у низці південних районів Білорусі). Тут виділяють:

- *східнополіський*, або *лівобережнополіський*, діалект,
- *середньополіський*, або *правобережнополіський*, діалект,
- *західнополіський*, або *волинсько-поліський*, діалект (до нього прилягають і *підляські*, або *надбузько-поліські*, говірки).

Основні ознаки північного наріччя:

1. Наявність дифтонгів *куон'*, *стуол*, *куен'*, *стуїл*, *снуйл*, *снуйп*; *піечь*, *с'іем*, *кис'іел'*.
2. Ствердіння [р] та [ц] – *бурак*, *вечерат'*, *улица*, *хлопец*, *танцоват'*.
3. Афереза – *за'дно*, *до'дного* (за одно, до одного).
4. Усічені форми прикметників і займенників у чоловічому роді та нестягнені у жіночому та середньому роді – *добри*, *таки*; *молодаїа*, *такоїе*.
5. Поширення суфікса *-ухна* – *девухна*, *Грицухна*.

2. ПІВДЕННО-СХІДНЕ (на території південних районів Київської та Сумської областей, на всій території Харківської, Луганської, Донецької, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей (в останніх чотирьох областях виняток становлять окремі райони), в Кримській, а також у суміжних районах Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської областей Росії і в Краснодарському краї та ін.):

- *середньонаддніпрянський* діалект (*київський* і *полтавський* говори),
- *слобожанський* діалект
- *степовий* діалект.

Основні ознаки південно-східного наріччя:

1. **[ф]** заступається звичайно через **[х]**, **[хв]**: *кохта, тухл'ї, хрукти*.
2. Шиплячі здебільшого напівпом'якшені: *миш'а, біж'ат', с'пїш'ат', хож'у, ч'овен, пч'ола, курч'а*.
3. У полт. **[р']** м'яка: *базар', сахар', р'ама, гр'ад, др'укуват', стр'учок*.
4. У полт. говірках **[л]** реалізується в **[л']**: *кл'ен, зел'ений, кол'и, бул'и, бул'о, мол'око, пл'уг, гол'ова, пужал'но*.
5. У степових говірках **[г]**, **[к]**, **[х]** не чергуються з **[з]**, **[ц]**, **[с]**: *на ног'ї, на річк'ї, у кожух'ї, у рук'ї, на луг'ї; у руц'ї, у луз'ї*.
6. Відсутнє дієслівне чергування – *ход'у, нос'у, воз'у*.
7. Поширені конструкції *5 год, 6 год* (років).
8. Займенники *мейї, твейї; до його, з їїм*.

3. ПІВДЕННО-ЗАХІДНЕ (на території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської областей, у південних районах Житомирської, Рівненської, Волинської областей, у деяких районах Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей, а також частково в Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії);

- **волинсько-подільський** діалект (*південноволинський і подільський* говори),
- **галицько-буковинський** діалект (*наддністрянські, покутсько-буковинські, східнокарпатські, або гуцульські, а також надсянські* говори),
- **карпатський** діалект (*північнокарпатські, або бойківські, середньозакарпатські, західнокарпатські, або лемківські, говори*).

Основні ознаки південно-західного наріччя:

1. Чергування І з У – *ц'ул'увати, ц'ул'уй*.
2. У карпатських говірках **[ы]**, **[ы^о]**: *вы^осокий, мы^оло* та звужена артикуляція і посилена лабіалізація **[Ѡ]**: *кѠрѠві, кѠрѠву, кѠрѠвоѠ* (але: *корова*), *вѠду, вѠд'ї, вѠдѠѠ*;
3. У галицько-буковинських говірках в позиції після м'яких і шиплячих приголосних – **[е]**, **[е^н]**, **[е^с]**: *л'егати^е, р'едочком, уз'еѠ, гус'е, мн'есо, жеба, лош'е, ч'ес, Ѡеблуко, Ѡегода; ж'ети, ѠїїѠце; т'ешко, ш'епка, міс'їц'*.
4. Після **[м]** виступає **[мн]**: *мн'асо, памн'ат', полумн'а, мн'а* (ім'я), *с'їмн'а, мн'ати*, а після **[б]**, **[в]** – **[бл'І]**, **[вл'І]**: *лubl'а, голubl'ата, здороул'а, бе^нзголоул'а*. У наддністрянських виступають сполуки **[бї]**, **[пї]**, **[вї]**, **[мї]**: *робїат, л'убїат, терпїат, топїат, лоуїат, спїат*.
5. **[д']**, **[т']** перед **[ї]** переходять у **[г']**, **[к']**: *гїти – д'їти, гїука – д'їука, к'їсто – т'їсто, ук'їк – ут'їк, к'їтка – т'їтка, г'їстати – дїстати*.
6. Ствердіння **[с']** у займенників і прислівників (*хтос, щос, ш'ос, когос, сес, Ѡакис, колис, кудас, кобис, абис*) та у звукосполуках **[с'к]**, **[з'к]**: *пол'ска, пан'ска, ниска, слиска, хлописко, кониско, дитиниско, пасовиско*.
7. У карпатських говірках: *чкола, ч'кола, ч'кода, доч'ка – дошка, пр'ачка – пряжка*.
8. Тверда **[р]**: *зора, радно, рабий, горат, мірати, пудвіра*, у наддністр. з'явилася **[й]**: *прїажа, рїасний, зорїа, бурїа, порїаодок, нарїаод, морїак*.
9. Приставний **[й, в, г]**: *їїскра, Ѡенакше, Ѡиндїк, гавтобус, Волька*.
10. У дієсловах відсутнє пом'якшення – *ход'ат, нос'ат, робл'ат*.
11. Поширені форми *носе, робе, буду ходив, буду писав; зробивес'*

12. Числівники – *штири, дваїцять, двіста*.

13. Для займенників властива редуплікація – *тото, сесе*.

В основі української літературної мови лежить середньонаддніпрянський діалект (київський і полтавський говори) південно-східного наріччя.